BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING AKSIOLOGIK KOMPETENSIYALARINI BAHOLASH MEZONLARI, KO'RSATKICHLARI VA DIAGNOSTIK MEXANIZMLARI

Siddikov Baxtiyor Saidkulovich
Farg'ona davlat universiteti, pedagogika fanlari nomzodi, professor
E-mail: bs.siddiqov@pf.fdu.uz
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7712-6654
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.23176316

Annotatsiya. Maqolada bo'lajak o'qituvchilarning aksiologik kompetensiyalarini baholashning mezonlari, ko'rsatkichlari, darajalari va ko'p manbali diagnostik mexanizmlari yoritiladi. Motivatsion-qadriyatli, kognitiv-aksiologik, kommunikativ-deontologik, faoliyatli-amaliy va refleksiv-baholovchi mezonlarning mazmuni aniqlashtirilib, reproduktiv-adaptiv, situativ-produktiv va qadriyatli-ijodiy darajalar tavsiflanadi. Mualliflik so'rovnomasi, aksiologik bilim testi, pedagogik dilemma va kritik hodisa, mikroo'qitish, pedagogik amaliyot kuzatuvi, e-portfolio, refleksiv kundalik, o'zini o'zi baholash va ekspert bahosini uyg'unlashtiruvchi diagnostik triangulyatsiya asoslanadi. Baholashning maqsadi talabaning "to'g'ri" deklaratsiyasini aniqlash emas, balki qadriyatli bilim, tanlov, faoliyat va refleksiyaning real kasbiy vaziyatdagi uyg'unligini dalillar asosida aniqlash ekanligi ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: aksiologik kompetensiya, baholash mezoni, ko'rsatkich, diagnostika, diagnostik triangulyatsiya, e-portfolio, refleksiya, pedagogik dilemma

Аннотация. В статье раскрываются критерии, показатели, уровни и многокомпонентные диагностические механизмы оценки аксиологических компетенций будущих учителей. Уточнено содержание мотивационно-ценностного, когнитивно-аксиологического, коммуникативно-деонтологического, деятельностно-практического и рефлексивно-оценочного критериев. Охарактеризованы репродуктивно-адаптивный, ситуативно-продуктивный и ценностно-творческий уровни. Обоснована диагностическая триангуляция, объединяющая тестирование, педагогические дилеммы, наблюдение, микрообучение, электронное портфолио, рефлексивный дневник, самооценку и экспертную оценку.

Ключевые слова: аксиологическая компетенция, критерий оценивания, показатель, диагностика, диагностическая триангуляция, электронное портфолио, рефлексия, педагогическая дилемма

Abstract. The article presents criteria, indicators, levels and multi-source diagnostic mechanisms for assessing axiological competencies in pre-service teachers. Five criteria are specified: motivational-value, cognitive-axiological, communicative-deontological, activity-practical and reflective-evaluative. Reproductive-adaptive, situational-productive and value-creative levels are characterized. Diagnostic triangulation combining questionnaires, knowledge tests, pedagogical dilemmas, critical incidents, microteaching, practicum observation, e-portfolios, reflective journals, self-assessment and expert assessment is substantiated.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Keywords: axiological competence, assessment criterion, indicator, diagnostics, diagnostic triangulation, e-portfolio, reflection, pedagogical dilemma

KIRISH

Aksiologik kompetensiyalarni rivojlantirish jarayonining samaradorligini aniqlash uchun mazkur konstruktni operatsionlashtirish, ya'ni kuzatiladigan mezon, ko'rsatkich va dalil manbalariga aylantirish zarur. Qadriyatlar shaxsning ichki pozitsiyasi bilan bog'liq bo'lganligi sababli ularni faqat anketa yoki bilim testi orqali baholash yetarli emas. Talaba qadriyat haqida to'g'ri fikr bildirishi mumkin, biroq murakkab pedagogik vaziyatda boshqa qaror qabul qilishi ehtimoli mavjud.

Shu jihatdan aksiologik kompetensiyalar diagnostikasi "nima biladi?", "nimani qadrlaydi?", "qanday tanlaydi?", "qanday muloqot qiladi?", "qanday harakat qiladi?" va "o'z qarorini qanday qayta baholaydi?" savollarini birgalikda qamrab olishi kerak. Baholashning rivojlantiruvchi funksiyasi talabaning kuchli va rivojlantirilishi zarur tomonlarini ko'rsatadigan individual aksiologik profilni shakllantirish bilan bog'liq.

Maqolaning maqsadi bo'lajak o'qituvchilarning aksiologik kompetensiyalarini baholash mezonlari, ko'rsatkichlari va darajalarini tizimlashtirish, ko'p manbali diagnostik vositalarning funksional imkoniyatlarini ochib berish hamda diagnostik triangulyatsiyaning metodik asoslarini yoritishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Qadriyatlarni baholash masalasi pedagogik tadqiqotlarda murakkab konstruktlarni o'lchash muammosi bilan bevosita bog'liq. M.Willemse, M.Lunenberg va F.Korthagen qadriyatlar ta'limida refleksiya va professional pozitsiyaning ahamiyatini ko'rsatgan. R.Thornbergning tadqiqotlari qadriyatlar ta'limida professional bilim va metodik tayyorgarlik yetishmasligi baholashning ham intuitiv tus olishiga sabab bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi.

N.Pantić va T.Wubbels axloqiy qadriyatlarni o'qituvchining shaxslararo munosabatlari bilan bog'lab o'rganishi aksiologik natijalarni kuzatiladigan muloqot xatti-harakatlari orqali ham baholash zarurligini asoslaydi. O.Shapira-Lishchinsky etik dilemma va kritik hodisalardan foydalanish orqali o'qituvchining murakkab vaziyatdagi axloqiy qarorini tahlil qilish imkoniyatini ko'rsatadi. Refleksiv yozuv bo'yicha zamonaviy tadqiqotlar esa talabaning qarori, dalillashi va kasbiy o'zini anglashidagi o'zgarishlarni sifat va miqdoriy mezonlar asosida tahlil qilish mumkinligini ko'rsatadi.

Baholashning zamonaviy paradigmasi yakuniy ball qo'yish bilan cheklanmay, rivojlanish uchun qayta aloqa yaratishni talab qiladi. Shu sababli aksiologik diagnostikada o'zini o'zi baholash, tengdosh fikri, ekspert kuzatuvi, faoliyat mahsuli va refleksiv dalillarni birlashtirish alohida metodik ahamiyat kasb etadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot metodologiyasi kompetensiyaviy, aksiologik, faoliyatli, refleksiv va dalilga asoslangan baholash yondashuvlariga tayandi. Aksiologik kompetensiya ko'p komponentli konstrukt sifatida operatsionlashtirilib, har bir komponent uchun mezon, kuzatiladigan ko'rsatkich, mos diagnostik vosita va darajaviy deskriptorlar ishlab chiqildi.

Diagnostik paketga mualliflik so'rovnomasi, aksiologik bilim testi, tushuncha xaritasi, pedagogik dilemma va kritik hodisa tahlili, keys, mikroo'qitish, rolli vaziyat, pedagogik amaliyot kuzatuvi, loyiha mahsuli, e-portfolio, refleksiv kundalik, o'zini o'zi baholash, tengdosh bahosi va ekspert xulosasi kiritildi. Bir konstruktni bir nechta dalil manbasi orqali tekshirish diagnostik triangulyatsiyaning asosiy tamoyili sifatida qabul qilindi.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Dissertatsiya tadqiqotining tajriba-sinov bazasida Farg'ona davlat universiteti, Navoiy davlat universiteti va Guliston davlat universitetidan jami 373 nafar pedagogika yo'nalishi talabalari ishtirok etgan; tajriba guruhi 179, nazorat guruhi 194 nafarni tashkil etgan.

Baholashda ixtiyoriy ishtirok, anonimlik, maxfiylik, zarar yetkazmaslik, adolatlilik va natijadan rivojlantiruvchi maqsadda foydalanish etik tamoyillar sifatida belgilandi. Bu ayniqsa shaxsiy qadriyatlar va kasbiy pozitsiyani o'rganishda diagnostik xavfsizlikni ta'minlash uchun muhimdir.

NATIJALAR

Tahlil natijasida aksiologik kompetensiyalarni baholashning besh mezoni aniqlashtirildi. Motivatsion-qadriyatli mezon talabaning o'qituvchilik kasbini qadriyat sifatida qabul qilishi, inson qadr-qimmatini pedagogik faoliyatning ustuvor mezoni deb bilishi, adolat, mas'uliyat va hamkorlikka ichki ehtiyoj sezishi hamda o'zini rivojlantirishga barqaror motivatsiyasi bilan tavsiflanadi.

Kognitiv-aksiologik mezon milliy, umuminsoniy, ma'naviy-axloqiy va kasbiy-pedagogik qadriyatlar, pedagogik etika va deontologiya, inklyuzivlik, akademik halollik va raqamli etika haqidagi bilimlarning tizimliligini qamrab oladi. Bu mezonda ta'rifni eslab qolishdan ko'ra tushunchalar o'rtasidagi bog'lanish, qadriyatlar ziddiyatini aniqlash va nazariy bilimni yangi vaziyatga ko'chirish muhim hisoblanadi.

Kommunikativ-deontologik mezon pedagogik muloqotda tinglash, hurmat, xolislik, empatiya, maxfiylik, hamkorlik va diskriminatsiyaga yo'l qo'ymaslik qobiliyatini ifodalaydi. Faoliyatli-amaliy mezon pedagogik vaziyatda qadriyatli muammoni ko'rish, manfaatdor tomonlarni aniqlash, muqobil yechimlarni baholash, qaror qabul qilish va uni amalda namoyon etish bilan belgilanadi. Refleksiv-baholovchi mezon esa talabaning o'z qarori va xatti-harakatining qadriyatli asoslarini tahlil qilish, oqibatlarni ko'ra bilish, xatoni tan olish va keyingi faoliyat strategiyasini korreksiya qilish qobiliyatini qamrab oladi.

1-jadval. Aksiologik kompetensiyalarni baholash mezonlari va dalil manbalari

Mezon	Asosiy ko'rsatkichlar	Dalil manbalari
Motivatsion-qadriyatli	Kasbiy qadriyatlarga ichki ehtiyoj, mas'uliyat, insonparvarlik, barqaror kasbiy pozitsiya	So'rovnoma, qadriyatlar reytingi, motivatsion esse, suhbat
Kognitiv-aksiologik	Qadriyat, etika, deontologiya, inklyuzivlik, akademik va raqamli halollik haqidagi bilim	Bilim testi, tushuncha xaritasi, vaziyatni nazariy izohlash
Kommunikativ-deontologik	Hurmatli muloqot, empatiya, xolislik, maxfiylik, hamkorlik	Mikroo'qitish, rolli vaziyat, kuzatuv kartasi, tengdosh bahosi
Faoliyatli-amaliy	Muammoni ko'rish, muqobil yechim, qadriyatli qaror va amaliy namoyon	Keys, axloqiy dilemma, pedagogik amaliyot, loyiha mahsuli
Refleksiv-baholovchi	O'z qarorini tahlil qilish, oqibatni baholash, xatoni tan olish va korreksiya	Refleksiv kundalik, e-portfolio, o'zini baholash, ekspert xulosasi

Mezonlar bo'yicha natijalarni talqin qilish uchun uch daraja belgilandi. Reproduktiv-adaptiv darajada talaba qadriyatli tushunchalarni qayta ayta oladi, ijobiy munosabat bildiradi, biroq yangi yoki

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

ziddiyatli vaziyatda tayyor ko‘rsatmaga va tashqi nazoratga ehtiyoj sezadi. Situativ-produktiv darajada u tanish va qisman yangi vaziyatlarda qadriyatli muammoni aniqlab, asoslangan qaror qabul qila oladi, ammo qarorning barqarorligi va refleksiyasi barcha holatlarda bir xil chuqurlikda namoyon bo‘lmaydi. Qadriyatli-ijodiy darajada talaba kasbiy qadriyatlarni ichki pozitsiyaga aylantirib, murakkab va noaniq pedagogik vaziyatlarda mustaqil, dalillangan va ijodiy yechim taklif qiladi, natijani refleksiv baholaydi va o‘z faoliyatini korreksiyalaydi.

Darajaviy deskriptorlar umumiy bahoni aniq faoliyat belgilari bilan bog‘lash imkonini beradi. Masalan, motivatsion-qadriyatli mezonda reproduktiv-adaptiv talaba kasbiy qadriyatni tashqi talab sifatida qabul qilsa, situativ-produktiv darajada uning kasbiy ma’nosini tushunib tanish vaziyatda qo‘llaydi, qadriyatli-ijodiy darajada esa uni shaxsiy pozitsiya va faoliyat mezoniga aylantiradi.

2-jadval. Aksiologik kompetensiyalar rivojlanganligining darajaviy tavsifi

Daraja	Qadriyatli qarorning xususiyati	Refleksiya va mustaqillik
Reproduktiv-adaptiv	Tayyor qoida va stereotipga tayanadi	Tashqi ko‘rsatma va nazoratga ehtiyoj yuqori
Situativ-produktiv	Tanish va qisman yangi vaziyatda asoslangan qaror qabul qiladi	Mustaqillik mavjud, ammo barqaror refleksiya har doim yetarli emas
Qadriyatli-ijodiy	Murakkab vaziyatda qadriyatlarni uyg‘unlashtirib ijodiy yechim yaratadi	Mustaqil refleksiya, oqibatni prognozlash va korreksiya barqaror

Diagnostik triangulyatsiya baholash tizimining markaziy mexanizmi hisoblanadi. So‘rovnoma va o‘zini o‘zi baholash ichki pozitsiya haqida ma’lumot bersa, bilim testi kognitiv tayyorgarlikni, dilemma va kritik hodisa qadriyatli tanlovni, mikroo‘qitish va amaliyot kuzatuvi real xulq-atvorni, e-portfolio va refleksiv kundalik esa vaqt davomida rivojlanish dinamikasini ko‘rsatadi. Ekspert va tengdosh bahosi ushbu dalillarni tashqi kuzatuv bilan to‘ldiradi.

Ko‘p manbali diagnostika natijalarini komponentlar profili shaklida talqin qilish talabaning umumiy ballidan ko‘ra ko‘proq pedagogik axborot beradi. Masalan, kognitiv ko‘rsatkich yuqori, ammo faoliyatli-amaliy yoki refleksiv ko‘rsatkich nisbatan sust bo‘lsa, talaba qadriyatlarni yaxshi bilishi, lekin ularni real vaziyatda qo‘llash va o‘z qarorini qayta ko‘rib chiqishda qo‘shimcha yordamga muhtoj ekanini ko‘rsatadi. Shu asosda individual rivojlanish trayektoriyasi va mentorlik vazifalari belgilanadi.

Dissertatsiyada empirik samaradorlikni baholash uchun boshlang‘ich va yakuniy ko‘rsatkichlarni qiyoslash, darajalar dinamikasi, vaznli o‘rtacha indeks, Pearson χ^2 mezoni, Welch t-mezoni, Cramér V, Hedges g va 95 foizlik ishonch oralig‘idan kompleks foydalanish nazarda tutilgan. Bunday yondashuv statistik ahamiyatlilik bilan bir qatorda ta’sir kuchi va pedagogik mazmundagi real o‘zgarishni ham hisobga olishga xizmat qiladi.

MUHOKAMA

Aksiologik kompetensiyalarni baholashda asosiy metodik xavf deklarativ javobni real kompetentlik bilan tenglashtirishdir. Talaba insonparvarlik, adolat yoki mas’uliyatni yuqori qadrlashini bildirishi mumkin, biroq pedagogik dilemma sharoitida manfaatlar to‘qnashuvini ko‘ra olmasligi yoki o‘z tanlovini dalillay olmasligi mumkin. Shu sababli bitta diagnostik vosita konstruktning barcha jihatlarini ishonchli aks ettira olmaydi.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Ko'p manbali baholashning afzalligi ichki pozitsiya, bilim, qaror, faoliyat va refleksiyani turli dalillar orqali solishtirish imkoniyatidir. Bu yondashuv Pantić va Wubbels tadqiqotlarida qayd etilgan qadriyat va shaxslararo munosabatlar aloqasini, Shapira-Lishchinskyning etik dilemmalarga oid yondashuvini hamda refleksiv yozuvni baholash bo'yicha zamonaviy qarashlarni yagona diagnostik mantiqda birlashtiradi.

Baholash natijasidan rivojlantiruvchi foydalanish muhim. Aksiologik diagnostika talabaning shaxsiy e'tiqodini jazolash yoki "to'g'ri qadriyat"ni majburan belgilash vositasiga aylanmasligi kerak. Baholashning obyekti kasbiy vaziyatni dalillangan tahlil qilish, inson qadr-qimmatini hisobga olish, professional me'yorlarga muvofiq tanlov qilish, oqibatni anglash va refleksiv korreksiya qobiliyatidir.

Shuningdek, raqamli va AI bilan bog'liq pedagogik vaziyatlarning kengayishi diagnostik vositalarni muntazam yangilab borishni talab qiladi. Akademik halollik, mualliflik, maxfiylik, algoritmik xolislik va inson nazorati kabi yangi mazmunlar kognitiv bilim bilan birga real qaror va refleksiya darajasida ham baholanishi lozim.

XULOSA

Bo'lajak o'qituvchilarning aksiologik kompetensiyalarini baholash motivatsion-qadriyatli, kognitiv-aksiologik, kommunikativ-deontologik, faoliyatli-amaliy va refleksiv-baholovchi mezonlarning o'zaro birligiga asoslanishi lozim.

Reproduktiv-adaptiv, situativ-produktiv va qadriyatli-ijodiy darajalar kompetensiya rivojini deklarativ bilimdan mustaqil, mas'uliyatli va refleksiv kasbiy faoliyatga o'tish dinamikasida talqin qilish imkonini beradi. Darajaviy deskriptorlarning kuzatiladigan faoliyat belgilari bilan bog'lanishi baholashning aniqligi va rivojlantiruvchi qiymatini oshiradi.

Mualliflik so'rovnomasi, bilim testi, pedagogik dilemma, kritik hodisa, mikroo'qitish, amaliyot kuzatuvi, e-portfolio, refleksiv kundalik, o'zini o'zi va ekspert bahosini uyg'unlashtiruvchi diagnostik triangulyatsiya aksiologik kompetensiyaning ko'p qirrali tabiatiga mos keladi. Natijalarni komponentlar profili va individual rivojlanish trayektoriyasi shaklida talqin qilish pedagogik korreksiya va mentorlikni dalilga asoslangan holda tashkil etishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Kaldibekova A., Xodjayev B.X. Pedagogik aksiologiya. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009.
2. Mardonov Sh.Q. Pedagog kadrlarni ta'limiy qadriyatlar asosida tayyorlash va malakasini oshirishning pedagogik asoslari: ped. fan. dokt. diss. – Toshkent, 2006.
3. Muslimov N.A., Urazova M.B., Eshpulatov Sh.N. Kasb ta'limi o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2013.
4. Council of Europe. Reference Framework of Competences for Democratic Culture: Guidance Document for Higher Education. – Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020.
5. UNESCO. AI Competency Framework for Teachers. – Paris: UNESCO, 2024. DOI: 10.54675/ZJTE2084.
6. Willemse M., Lunenberg M., Korthagen F. Values in Education: A Challenge for Teacher Educators // Teaching and Teacher Education. – 2005. – Vol. 21, No. 2. – P. 205–217. DOI: 10.1016/j.tate.2004.12.009.
7. Thornberg R. The Lack of Professional Knowledge in Values Education // Teaching and Teacher Education. – 2008. – Vol. 24, No. 7. – P. 1791–1798. DOI: 10.1016/j.tate.2008.04.004.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

8. Pantić N., Wubbels T. Teachers' Moral Values and Their Interpersonal Relationships with Students and Cultural Competence // Teaching and Teacher Education. – 2012. – Vol. 28, No. 3. – P. 451–460. DOI: 10.1016/j.tate.2011.11.011.
9. Shapira-Lishchinsky O. Teachers' Critical Incidents: Ethical Dilemmas in Teaching Practice // Teaching and Teacher Education. – 2011. – Vol. 27, No. 3. – P. 648–656. DOI: 10.1016/j.tate.2010.11.003.
10. Zeichner K. Rethinking the Connections Between Campus Courses and Field Experiences in College- and University-Based Teacher Education // Journal of Teacher Education. – 2010. – Vol. 61, No. 1–2. – P. 89–99. DOI: 10.1177/0022487109347671.
11. Zhang C., Schießl J., Plößl L., Hofmann F., Gläser-Zikuda M. Evaluating reflective writing in pre-service teachers: The potential of a mixed-methods approach // Education Sciences. – 2023. – Vol. 13, No. 12. – 1213. DOI: 10.3390/educsci13121213.
12. Boud D., Molloy E. Rethinking Models of Feedback for Learning: The Challenge of Design // Assessment & Evaluation in Higher Education. – 2013. – Vol. 38, No. 6. – P. 698–712. DOI: 10.1080/02602938.2012.691462.
13. Eyler J. Reflection: Linking Service and Learning – Linking Students and Communities // Journal of Social Issues. – 2002. – Vol. 58, No. 3. – P. 517–534. DOI: 10.1111/1540-4560.00274.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.